

APELATĪVS ŽĪGURS UN ONĪMS ŽĪGURI ĢEOLINGVISTISKĀ UN CILMES ASPEKTĀ¹

Ilga Jansone

Latvijas Universitātes HZF Latviešu valodas institūts

Anotācija. Rakstā mēģināts izsekot vienam no zvirbuļa nosaukumiem – leksēmai *žīgurs* izplatības un cilmes aspektā. Apelatīvs *žīgurs* 20. gs. otrajā pusē sastopams kompaktā areālā Vidzemes ziemeļaustrumos un Latgales ziemeļos. 19. un 20. gs. leksikogrāfiskajos avotos ietvertā ģeolingvistiskā informācija paplašina izplatības areālu rietumu un dienvidrietumu virzienā. Leksēma *žīgurs* ietverta Jakoba Langes un Karla Kristiana Ulmaņa vārdnīcās. Taču J. Langes vārdnīcā ar šo vārdu tiek apzīmēts stārķis, bet K. K. Ulmaņa vārdnīcā – zvirbulis. Arī onīms *Žīgurs* (arī daudzskaitlī – *Žīguri*) rāda to pašu paplašināto apelatīva *žīgurs* izplatības areālu. Onīms *Sigur* ir atrodams jau 1638. gada Vidzemes arklu revīziju materiālos sešās vietās. 20.–21. gs. tas ir ciema, viensētu, krogu, ezeru, lauku, pļavu u. c. nosaukums. Tas zināms arī kā uzvārds.

Par leksēmas *žīgurs* cilmi ir interesējušies valodnieki kopš 19. gs. otrās puses. Pirmais, kurš ir izvirzījis hipotēzi par prūšu *singuris* ‘dadzītis’ saistību ar latviešu *žīgurs*, ir F. Fiks. Taču leksēmas *žīgurs* izplatības areāls nav raksturīgs prūsismiem. J. Endzelīns atsevišķi nedod apelatīva *žīgurs* cilmi, taču kopvalodas putna nosaukuma *zvirbulis* sakarā norāda, ka tas varētu būt radies saknes *virb-* (poļu *wróbel*, krievu *воробей*) un vārdu ar *z-* resp. *ž-* (latv. *zviņurs*, *zviņuris*, *žīgurs*) kontaminācijas rezultātā.

Atslēgas vārdi: latv. *žīgurs*; latviešu izloksnes; leksikogrāfiskie avoti; vēstures avoti; izplatība; cilme.

Keywords: Latv. *žīgurs*; Latvian sub-dialects; lexicographic sources; historical sources; distribution; origin.

¹ Raksts izstrādāts ar valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projekta „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003) atbalstu.

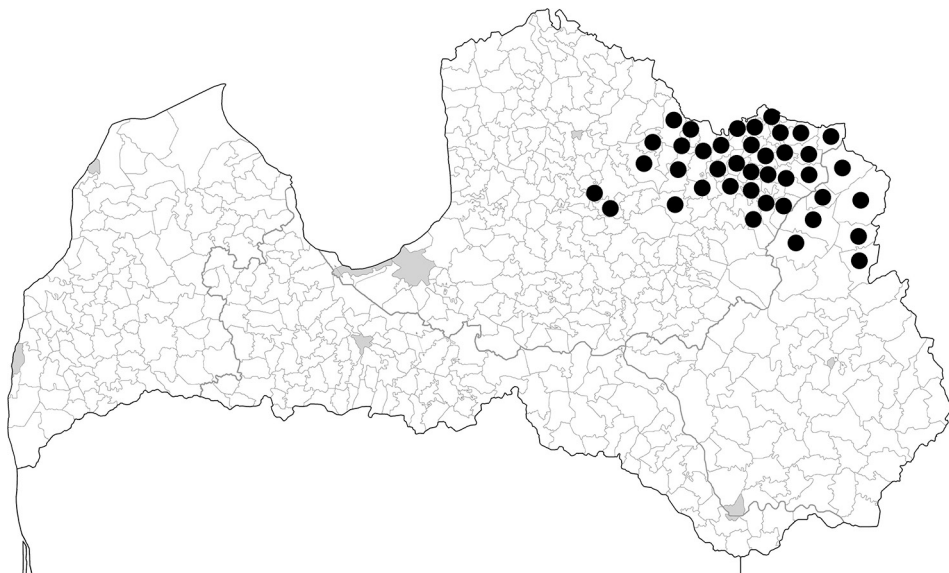
Ievads

„Latviešu valodas dialektu atlanta“ leksikas daļā (LVDA 1999: 39a karte) uzmanību piesaista leksēmas *žīgurs* (ar variantu *žīguris*) izplatības areāls – Vidzemes ziemeļaustrumi (vidus dialekta un augšzemnieku dialekta izloksnes) un Latgales ziemeļi (augšzemnieku dialekta izloksnes).

Rakstā apkopota un analizēta pieejamā informācija, pirmkārt, par apelatīva *žīgurs* izplatību latviešu valodas izloksnēs, reģistrāciju folkloras pierakstos, leksikogrāfiskajos avotos, vēstures avotos u. tml., vienlaikus risinot arī cilmes problēmas, un, otrkārt, par onīma *Žīguri* izplatību Latvijas teritorijā.

1. Apelatīva *žīgurs* izplatība

Izlokšņu materiālu vākumos 20. gs. 60.–80. gados, sniedzot atbildes uz „Latviešu valodas dialektu atlanta materiālu vākšanas programmas“ (LVDAP 1954: 125) 439. jautājumu „*zvirbulis, žvirbulis, žīguris ...*“², leksēmas variants *žīguris* fiksēts: Dzērbenē (*žvīgur^s (žīgur^s) ar saka*), Gaujienā (*mūsīm ir žīguri, tie ir drōņķi gōn, višas kaņepes izēd*), Grundzālē (*agrāk tēica žīguris*); leksēmas variants *žīgurs* sastopams: Alsviķī (*es nūķiēru žēiguru*), Alūksnē, Annā (*žēiguri nūknūobaj vusas ķiršas*), Baltinavā, Balvos, Bejā (*pa zīmu paleik dzeīvuōt zēiles ūn zēiguri*), Beļavā, Bilskā, Cirgaļos,

1. karte. Apelatīvs *žīgurs/žīguris* 20. gs. 2. pusē (pēc LU Latviešu valodas institūta „Latviešu valodas dialektu atlanta“ kartotēkas materiāliem).

² Materiāli atrodas LU Latviešu valodas institūta „Latviešu valodas dialektu atlanta“ kartotēkā.

Dūrē (*žīguri ir maziņi*), Gaujienā, Ilzenē (*skotis, akòl pylla kliec žèiguru!*), Jaunlaicē (*žèiguri ìt kaņupēs*), Jaunrozē (*žèiguri plòucās*), Kalncempjos (*nùķièru žèiguru*), Karvā, Lejasciemā, Liepnā, Litenē (*žèiguri žìvina, boùs lìti*), Mālpupē, Mārkalnē, Palsmanē (*zvirbuļi vai žīguri – tas tas pac*), Pededzē (*žèigurs kvišus ād*), Rankā, Rugājos, Sinolē (*žīgurs liels kaņupu ēdējs*), Smiltēnē, Stāmerienā, Šķilbēnos (*žèiguri pa kulasātu loksta*), Trapenē, Vecgulbenē (*žèigurs ir palāks, moš putnuks*), Veclaicēnē, Veselavā, Vīksnā (*nùšāvu žèiguru*), Viļakā (*žèiguri stipri āt kaņepes i sòules puces*), Zvārtavā, Zeltiņos, Ziemerī (*žèigurs tuòc poc bliec*).

Leksēma *žīgurs* sastopama arī atsevišķās latviešu tautasdziesmās, kas pierakstītas areālā, kur arī 20. gs. otrajā pusē minētā leksēma ir zināma, piemēram,

*Žīgurs lien paspārnē,
Abus spārnus plātīdams;
Puisīts raud pēc meitiņas,
Abas rokas lauzīdams.*

LD 12933-1
Valkas apr. Gaujienā;

*Līdz pusei vien izvilku
Sav' tērauda zobentiņu,
Tā sabēga sveši ļaudis
Kā žīguri paspārnē.*

LD 19043-0
Valkas apr. Gaujienā;

*Līdz pusei vien izvilku
Sav' aso zobentiņu,
Tā samuka sveši ļaud's
Kā žīguri kaņepēs.*

LD 19043-0
Valkas apr. Galgauskā;

*Līdz pusīti vien pavilku
Sav' tērauda zobentiņu,
Tā sabēga sveši ļaudis
Kā žīguri kaņepēs.*

LD 19043-0
Valkas apr. Smiltēnē;

*Čīkstēdams, vaiedēdams
Gaisā skrēja žīguriņš;
Tā lai čīkst tas puisītis,
Kas meitiņas niecināja.*

LD 8981-0
Valkas apr. Smiltēnē.

Leksēma *žīgurs* sastopama arī atsevišķos ticējumos: *Kad žīguri stipri kliedz, tad būs lieti*. Gaujienā (Šmits 1941: 2209).

Latviešu vēsturiskajos leksikogrāfiskajos avotos leksēma *žīgurs* jāaplūko saistībā ar jēdzienu, kas ar to apzīmēts. 17. gadsimtā nevienā vārdnīcā nav konstatēta leksēma *žīgurs*. Sākot ar 18. gadsimta vārdnīcām, jārunā vismaz par diviem atšķirīgiem putniem, ko sauc par *žīguru* vai *žiguru*. Tie ir zvirbulis un stārķis.

Jakoba Langes (*Jacob Lange*, 1711–1777) 1772. gadā publicētajā „Volständiges Lettisches Lexicon“ vācu-latviešu daļā atrodams stārķa apzīmējums *žiguris*: *Storch, der – tas fchiguris* (Lange 1772: 500). Jāpiebilst, ka nākamajā gadā publicētajā šās vārdnīcas latviešu–vācu daļā leksēma *žiguris* nav atrodama. Gotharda Frīdriha Stendera (*Gotthard Friedrich Stender*, 1714–1796) 1789. gadā izdotajā „Lettisches Lexikon“ kā viens no vācu *Storch* (latv. *stārķis*) variantiem ar atsauci uz J. Langes vārdnīcu minēts *fchigguris* (Stender 1789: 565–566). Nevienā no 18. gadsimta latviešu vārdnīcām nav izdevies atrast leksēmu *žigurs* vai *žīgurs* kā zvirbuļa apzīmējumu. Jāpiebilst, ka J. Langem, kurš kopš 1736. gada bija saistīts ar Vidzemi (Vilde 1991: 185), varēja būt zināms (vai vismaz dzirdēts) vārds *žīgurs*. Iespējams, tas ir ticis attiecināts arī uz stārķi, kaut gan 20. gadsimta izlokšņu materiāli to nerāda, jo, piemēram, „Latviešu valodas dialektu atlanta“ leksikas daļā stārķa nosaukumu kartē un komentārā šāda leksēma vispār nav pieminēta (LVDA 1999: 36. karte). Atšķirīgu informāciju sniedz Pēteris (Pīters) Zariņš (1897–1983) trimdas latgaliešu izdevumā „Dzeive“. Viņš raksta: „Sōkut ar Varakļōnim, un tai tōļōk uz Daugovu, tū sauce par žuguri un par starki. Nūnākūt Zemgalē un Kūrzemē, tur varēja sastapt vōrdus: „žugure, žigure un svēteli“, pi kam Ilyukstes apvydā tū sauce par žuguri, Leivōnu un Krystpiļš apvydūs par svēteli un Kūrzemē par žiguri. Uz Talsu-Sabiles dzeļžceļa beja arī stacija Žigure.“ (Zariņš 1971: 20) Pagaidām apstiprinājumu P. Zariņa rakstītajam nav izdevies atrast.

19. gadsimta vārdnīcās ar leksēmām *žigurs*, *žīgurs* apzīmē gan stārķi, gan zvirbuli. Karla Kristiana Ulmaņa (*Karl Christian Ulmann*, 1793–1871) „Lettisches Wörterbuch“ latviešu–vācu daļā (1872) iekļauti divi šķirkļi: 1) *fchigurs*, *fchihgurs* un 2) *fchihgurs* (Ulmann 1872: 240). Šķirklī *fchihgurs* dots tikai vāciskais ekvivalents ‘ein Sperling’ (zvirbulis) ar norādi uz izplatības areālu Vidzemē – Limbažos, Opekalnā un Dzērbenē. Šķirklī *fchigurs*, *fchihgurs* ietverta norāde uz abiem putniem. Pie vāciskā tulkojuma ‘ein Storch’ (stārķis) rādīts izplatības areāls „Ober[and]“, šādu apzīmējumu K. K. Ulmanis nav iekļāvis vārdnīcas saīsinājumu sarakstā. Burtiski tulkojot no vācu valodas kā Augšzeme, to, visticamāk, varētu attiecināt uz Zemgales austrumu daļu jeb Sēliju. Pie vāciskā tulkojuma ‘ein Sperling’ dota norāde uz Cēsīm un nenosauktām „dažām citām vietām“ (Ulmann 1872: 240). Tāpat šai vārdnīcā iekļauts t. s. norādes šķirklis *figurs* ar atsauci uz *fchihgurs* (Ulmann 1872: 234). K. K. Ulmaņa un Gustava Bražes (*Gustav Wilhelm Siegmund Brasche*) „Lettisches Wörterbuch“ vācu-latviešu daļā (1880) leksēma *fchigurs* iekļauta tikai kā vācu ‘Sperling’ (zvirbulis) tulkojums (Ulmann, Brasche 1880: 660). Šķirklī *Storch* tā nav norādīta (Ulmann, Brasche 1880: 676).

Kārļa Mīlenbaha un Jāņa Endzelīna „Latviešu valodas vārdnīcā“ iekļauti šķirkļi *žigurs* un *žīguris*, kā arī *zigurs*. Šķirklī *žigurs* (ME IV 809) pie nozīmes ‘ein Sperling’ (zvirbulis) atkārtota K. K. Ulmaņa vārdnīcā (1872) sniegtā informācija, pie nozīmes ‘ein Storch’ iekļauta J. Langes (1772) un K. K. Ulmaņa (1872) vārdnīcā dotā informācija, kā arī ievietota papildnorāde uz Jakoba Benjamina Fišera (*Jacob Benjamin Fischer*; 1731–1793) darbu „Versuch einer Naturgeschichte von Livland“ (sal. „Storch. A Ciconia. L. 84.7 lett. Starks, Djeje, Swehtelis, Swehtsputus (tā! I. J.),

auch Schiguris...“ Fischer 1778: 84). Šķirkli *žīguris* ar nozīmi ‘der Storch’ atkārtota K. K. Ulmaņa vārdnīcā (1872) iekļautā informācija ar izplatības areālu Augškurzemē. Šajā šķirkli dažādie intonatīvie un morfoloģiskie varianti ar nozīmi ‘der Sperling’ paplašina izplatības areālu, jau K. K. Ulmaņa minētajam pievienojot Viļaku, Smilteni, Lejasciemu, Jaunrozi, Alūksni, Mārupi, Odzienu, Gulbeni, Baltinavu, Alsviķus, Veclaiceni, Cirgaļus, Palsmani, Taureni. Vēl šajā šķirkli no Kalnienas dots variants ar norādi ‘ein Vogel’ (kāds putns) bez konkrēta putna nosaukuma, bet no Naukšēniem – leksēma bez nozīmes skaidrojuma (ME IV 813). K. Mīlenbaha un J. Endzelīna „Latviešu valodas vārdnīca“ papildinājumos leksēmai *žīgurs* ar nozīmi ‘der Sperling’ dota vēl viena lokalizācijas vieta – Ranka (EH II 819).

Šķirkli *zigurs* ‘der Sperling’ atkārtota K. K. Ulmaņa vārdnīcā (1872) iekļautā informācija, kā arī dota iespējamā norāde uz cilmi (ME IV 718). 19. un 20. gs. vārdnīcās norādītās vietas, salīdzinot ar LVDA kartotēku, paplašina izplatības areālu rietumu un dienvidrietumu virzienā. Acīmredzot 19. gs. un 20. gs. 1. pusē apelatīva *žīgurs* izplatības areāls ir bijis nedaudz plašāks par 20. gs. vidus situāciju.

2. Leksēmas *žīgurs* cilme

Par leksēmas *žīgurs* cilmi rakstījuši vairāki 19. un 20. gadsimta valodnieki, saistot to ar Elbingas vokabulārā (E 734) iekļauto *Singuris* ‘Stegelicz’ (Mažiulis 1966: 74; Endzelīns 1943: 248).

Iespējams, pirmais, kurš saistījis latv. *žīgurs* ar pr. *singuris*, ir Frīdrihs Konrāds Augusts Fiks (*Friedrich Conrad August Fick*, 1833–1916). Uz viņu ar frāzi „nach Fick“³ (pēc Fika) atsaucas Adalberts Becenbergers (*Adalbert Bezenberger*, 1851–1922) recenzijā par Georga Neselmaņa (*Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann*, 1811–1881) 1873. gadā publicēto „Thesaurus Linguae Prussicae“ (Bezenberger 1874: 1248). A. Becenbergers nenorāda ne uz vienu konkrētu F. Fika darbu (daudzos citos gadījumos Fika vārdam ir pievienots gadskaitlis, pēc kura var atšifrēt konkrētu darbu), bet F. Fiks informāciju par zvirbuļa nosaukumu *žīgurs*, iespējams, guvis no K. K. Ulmaņa vārdnīcas (Ulmann 1872). J. Endzelīns savā grāmatā „Senprūšu valoda“, atsaucoties uz F. Fiku, tikai norāda, ka vārdā *žīguris* ‘zvirbulis’ ir neskaidrs ž- (Endzelīns 1943: 248).

Singuris *Singuris*

1. attēls. Leksēma *Singuris* Elbingas vokabulārā. Attēls no „Prūsų kalbos paminklai“. Parengē Vytautas Mažiulis. Vilnius: Mintis, 1966, 74.

³ *Singurys*. Vgl. lett. *schīgurs* Sperling (nach Fick) (Bezenberger 1874: 1248).

Georgs Neselmanis „Thesaurus Linguae Prussicae“ iekļāvis gan putna – dadzīša jeb cigļa – nosaukumu *singuris* (Nesselmann 1873: 161), gan brasla nosaukumu *singurbrast*, kas atradies uz prūšu un poļu zemju robežas (Nesselmann 1873, 161). Maksa Tepena (*Max Pollux Töppen*; 1822–1893) rakstā „Einige Reste der altpreußischen Sprache“, kas publicēts 1867. gadā izdevumā „Altpreußische Monatsschrift“, lasāms, ka brasla nosaukums, ko prūšu valodā sauc *Singurbrafft*, bet poļu – *Egersk*, pieminēts kādā 1343. gada dokumentā, kā arī, ka tam ir fiksēti vēl citi nosaukumi un ka tas ir mazs (Töppen 1867: 154).

Minētā informācija tiek atkārtota gan Kazimiera Būgas rakstā „Lietuvių kalbos žodynas“⁴ 1924. gadā (Būga 1961: 126), gan Vītauta Mažuļa „Prūsų kalbos etimologijos žodynas“ (Mažiulis 1997: 112) un citos avotos.

Vienlaikus K. Būga norāda, ka poļi ar savu brasla nosaukumu *Zgiersku* (citos avotos *Egersk* – I. J.) rāda, ka galindi senatnē *Zingurbrastu* būs dēvējuši par *Zigurbrastu*. Proti, poļu *Zgiersk’as* varētu būt radies no pirmspoļu **Zbgbr-isko* : pr. *Zigur-//* lie. *Žigur-aitis* (Būga 1961: 126).

Ņemot vērā šo K. Būgas hipotēzi, Latvijas ziemeļaustrumos sastopamais zvirbuļa (ne cigļa jeb dadzīša) nosaukums *žigurs* (augšzemnieku dialekta izloksnēs *žeigurs*) sakrīt ar piedāvāto lietuviešu *Žigur-*. Interesi izraisa nosaukuma *žigurs* resp. *žeigurs* izplatības areāls, ko parasti neuzskata par raksturīgu prūsismiem vai lituānismiem. Tas liek apšaubīt arī šo cilmes hipotēzi.

Vērā ņemama ir J. Endzelīna piezīme latv. *zvirbulis* cilmes sakarā. Viņš norāda, ka varbūt latv. *zvirbulis* radies saknes *virb-* (poļu *wróbel*, krievu *воробей*) un vārdu ar *z-* resp. *ž-* (latv. *zvīgurs*, *zvipuris*, *žīgurs*) kontaminācijas rezultātā (ME IV 777). Tātad, pēc J. Endzelīna domām, zvirbuļa nosaukumi *zvīgurs* un *žīgurs* varētu būt vecāki par mūsdienu kopvalodā lietoto *zvirbulis*. Diemžēl par to nav iespējams pārliecināties, jo šobrīd zināmie senie teksti sastopami tikai no 16. gs. beigām, bet jau 17. gs. avotos ir minēta leksēma *zvirbulis*.

3. Onīma *Žigurs* izplatība

Līdzīgs izplatības areāls kā apelatīvam *žigurs* vērojams arī onīmiem.

LU Latviešu valodas institūta vietvārdu kartotēkā sastopami šādi onīmi ar leksēmu *žigurs*: *Žēiguri* ap, z Alsviķos, *Žīgurupīte* Burtniekos, *Žīguri*, z Dūrē, *Žīguri*, mā Ērģemē, *Žīguri* mā Jaungulbenē, *Žīgurpriedes*, me Jaungulbenē, *Žēigura kalniņš* (šai kalnā daudz

⁴ 1343 metų šaltinis *Arečio* (I. Orzyc) upės brastą vadina vardu *Singurbrast* in Pruthenico vadum, quod in Polonico *Sgersk* (Furt im Gebiete Neidenburg Preuss. Urk. I 224), kuris rodo, kad galindų turėta, kaip ir kitų prūsų tautōs kilčių, žodžiai *figuris* „Stieglitz“ (skaitau z del latvisko žodžio *žigurs* BW 12933,1 „Sperling U“ ir **brastō* „brastā“. Lénkai su savo *Zgiersku* rodo, kad galindai *Zingurbrastj* senovėje bus vadinę *Zigur-brasčiu*. Mat, lenkų *Zgiersk’as* tegali būti kilęs iš pralenkiskos lyties **Zbgbr-isko* : pr. *Zigur-//*lie. *Žigur-aitis* – 1572 m. Kretingos ap. pavardė In 166 (*// Žigas* – Linkmenų par., *Žigė* – Kamajų par. pavardė) (Būga 1961, 126)

putnu perot, arī žīguri) Jaunlaicēnē, *Žīgura kalns* Kalncempjos, *Žīgurs*, z Launkalnē, *Žīgurkalni*, la Launkalnē, *Žīguri*, mā Lejasciemā, *Žīgura rakums* Lejasciemā, *Žīguru līlcēl's* Liepnā, *Žīguri*, mā Lizumā, *Žīguri*, z Līgatnē, *Žīgurpuros* Mēdzūlā, *Žīguru ezers* Naukšēnos, *Žīguri*, z Rugājos, *Žīgurs*, krogs Smiltēnē, *Žīguru plāva* Stāmerienā, *Žīguru kalns* Vecpiebalgā, *Žīguri*, z Veļķos, *Žīguri*, ap Viļakā, *Žīguri* (dzelzceļa stacija) Viļakā.

Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūras Vietvārdu datubāzē (http://vietvardi.lgia.gov.lv/vv/to_www.saraksts) iekļauti 15 nosaukumi ar leksēmu *žiguri*: *Bērtiņu ezers* jeb *Žīguru ezers* Alsviķos, *Žīguru senkapi* Alsviķos, *Cīruļi*, agrāk *Žīguri* (viensēta) Alsviķos, *Žīguri* (viensēta) Beļavā, *Žīguri* (mazciems) Brantos, *Žīguri* (viensēta) Kārķos, *Jāņkalni* jeb *Žīguriņi* (viensēta) Malienā, *Žīguri* (viensēta) Naukšēnos, *Žīguru ezers* Naukšēnos, *Žīguri* (viensēta) Pelēcos, *Žeigurova* (skrajciems) Susājos, *Žīguri* (viensēta) Vecpiebalgā, *Žīguri* (viensēta) Žīguros, *Žeigurova* (skrajciems) Žīguros, *Žīguru pagasts* Žīguros.

Arī vēsturiskajos toponīmikas materiālos sastopams onīms *Žīgurs*. Līdz 17. gs. pirmajai pusei nedaudzajos senajos avotos nav izdevies sastapt onīmu *Žīgurs*. Publicētajos 1638. gada Vidzemes arklu revīzijas materiālos Edgars Dunsdorfs ar leksēmu *Sigur* (-s, -gūr, -jgor) saista sešus Vidzemes mājvārdus: pa vienam no Lielstraupes, Nītaures, Nurmjiem, Piebalgas un divus no Veļķiem (Dunsdorfs 1941: 129).

Nepublicētajos 1826. gada Vidzemes guberņas dvēseļu revīzijas materiālos šobrīd identificēti septiņi mājvārdi: *Schigur* Alūksnes draudzes Alsviķu privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 20. l.), *Schiggur* Alūksnes draudzes Alūksnes pilsmuižā (LVVA 27. f., 14. apr., 374. l.), *Schigur* Raunas draudzes Krievukalna pusmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 265. l.), *Sihgur* Rūjienas draudzes Nurmu privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 311. l.), *Sihgur* Ērģemes draudzes Veckārķu privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 180. l.), *Kalne Schiggur* un *Leijes Schiggur* Vecpiebalgas draudzes Veļķu privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 148. l.). Vēsturiskie mājvārdi fiksēti apelaatīva *žīgurs* Vidzemes paplašinātās izplatības areālā, kas daļēji sakrīt ar 19. gs. un 20. gs. 1. puses apelaatīva *žīgurs* izplatības areālu. Latgales materiāli šajos avotos nav ietverti.

Jāpiebilst, ka šeit netiek skaitīti arī Ērģemes draudzes Ērģemes privātmuižā sastopamie mājvārdi *Kaup Schehgur* un *Pauker Schehgur* (LVVA 199. f., 1. apr., 97. l.), jo izloksnē nav sastopams $\bar{i} > \bar{e}$.

19. gs. pirmajā pusē līdzās mājvārdiem parādās arī uzvārdi, kas ir cieši saistīti arī ar dialektālajām leksēmām un citām izlokšņu pazīmēm. 1826. gada Vidzemes guberņas dvēseļu revīzijas materiālos ir iekļauti šādi uzvārdi: *Schigur* Palsmanes, Aumeistera draudzes Aumeistera privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 438. l.), *Schigur* Beļavas draudzes Beļavas privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 209. l.), *Schigur* Gaujienas draudzes Bormaņu privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 70. l.), *Schiggur* Dzērbenes draudzes Dzērbenes privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 437. l.), *Schigur* Opekalna draudzes Jaunlaicēnes privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 229/1. l.), *Schigur* Gaujienas draudzes Jaunmuižas privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 10. l.), *Schigur* Alūksnes draudzes Kalnamuižas privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 175I. l.), *Schigur* Gulbenes draudzes Krapas privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 219. l.), *Schigur* Jaunpiebalgas

draudzes Rankas privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 361. l.), *Schigur* Alūksnes draudzes Rēzakas privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 368. l.), *Sihgur* Āraišu draudzes Kārļu privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 182. l.), *Sigurs* Alūksnes draudzes Šļukuma privātmuižā (LVVA 199. f., 1. apr., 413. l.).

Vēlāko Vidzemes dvēseļu revīziju un tautskaites materiāli netiek aplūkoti, jo ar zemnieku brīvlatīšanu Vidzemē un citos Latvijas novados sākās intensīva zemnieku pārvietošanās un uzvārds vairs nebija dzīvesvietas raksturotājs, tajā vairs ne vienmēr atspoguļojās uzvārda nesēja pašreizējās dzīvesvietas valodiskās pazīmes.

Kopsavilkums

Aplūkojot leksēmas *žīgurs* izplatību un cilmi, var secināt, ka apelatīvam *žīgurs* ir izteikts areāls, kas ir neliela daļa no vēsturiskā latgaļu cilšu areāla. Kā norāda arheoloģe Antonija Vilcāne „Nacionālās enciklopēdijas“ šķirklī *latgaļi*, 11.–12. gs. latgaļi bija nonākuši līdz mūsdienu Latvijas–Igaunijas robežai (Vilcāne 2024), tātad līdz ziemeļu robežai, līdz kurai sniedzas arī apelatīva *žīgurs* izplatība. Leksēma *žīgurs* varētu būt radusies un izplatījusies ne agrāk par 12. gs. Diemžēl līdz pat 17. gs. trūkst uzticamu avotu. Taču 17. gs. pirmajā pusē leksēma bijusi tik zināma, ka jau izmantota mājvārdos. 17. gs. leksikogrāfiskajos avotos leksēmu *žīgurs* nav izdevies konstatēt, taču neviens no to autoriem nav saistīts ar Vidzemes to apgabalu, kur leksēma *žīgurs* vēlāk ir konstatēta. Zīmīgi, ka savās vārdnīcās apelatīvu *žīgurs* (vai kādu no tā variantiem) iekļāvuši 18.–19. gs. autori, kas ir bijuši cieši saistīti ar Vidzemi. J. Lange to saista ar stārķi, bet K. K. Ulmanis – ar zvirbuli. 20. gs. vienīgais, kurš piemin leksēmu *žigure* ‘stārķis’, ir P. Zariņš, bet viņa informācija ir pārbaudāma.

Runājot par leksēmas *žīgurs* cilmi, tās izplatības areāls nav raksturīgs prūsismiem. Arī F. Fika 19. gs. otrajā pusē izvirzītā hipotēze par prūšu *singuris* ‘dadzītis’ saistību ar latviešu *žīgurs* nav precizēta, taču tā kļuvusi par pamatu visiem tālākiem pētījumiem.

Lai gūtu lielāku skaidrību par leksēmas *žīgurs* rašanās laiku un cilmi, nepieciešami tālāki pētījumi, mēģinot identificēt leksēmas (gan apelatīvus, gan onīmus) ar līdzīgu izplatības areālu.

Saīsinājumi

ap – apdzīvota vieta

mā – māja

me – mežs

la – lauks

latv. – latviešu

pr. – prūšu

z – zemniekmāja

Nepublicētie avoti

- LVVA 77. f., 14. apr., 374. l. – Vidzemes guberņas kamerālvaldes muižu revīziju lietas, Alūksnes draudzes Alūksnes pilsmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 10. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Gaujienas draudzes Jaunmuižas privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 20. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Alūksnes draudzes Alsviķu privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 70. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Gaujienas draudzes Bormaņu privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 97. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Ērgemes draudzes Ērgemes privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 148. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Vecpiebalgas draudzes Veļķu privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 175I. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Alūksnes draudzes Kalnamuižas privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 180. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Ērgemes draudzes Veckārķu privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 182. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Āraišu draudzes Kārļu privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 209. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Beļavas draudzes Beļavas privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 219. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Gulbenes draudzes Krapas privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 229/1. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Opekalna draudzes Jaunlaicenes privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 265. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Raunas draudzes Krievukalna pusmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 311. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Rūjienas draudzes Nurmū privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 361. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Jaunpiebalgas draudzes Rankas privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 368. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Alūksnes draudzes Rēzakas privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 413. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Alūksnes draudzes Šļukuma privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 437. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Dzērbenes draudzes Dzērbenes privātmuiža.
- LVVA 199. f., 1. apr., 438. l. – Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti, Palsmanes, Aumeistera draudzes Aumeistera privātmuiža.

Literatūra

- Bezenberger, Adalbert. 1874. *Thesaurus linguae prussicae: Der preussische Vocabellvorrath, soweit derselbe bis jetzt ermittelt worden ist, nebst Zugabe einer Sammlung urkundlich beglaubigter Localnamen*, gesichtet und zusammengestellt von G. H. F. Nesselmann. Berlin: Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung, 1873. *Göttingische gelehrte Anzeigen unter der Aufsicht der Königl. Gessellschft der Wissenschaften*. Stück 39, 1221–1250.
- Būga, Kazimieras. 1961. *Rinkiniai raštai*, 3. tomas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

- Dunsdorfs, Edgars. 1941. *Vidzemes 1638. gada arklu revīzija*. 4. sēj. Reģistrs. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgādiens.
- EH = Endzelīns, Jānis, Hauzenberga, Edīte. *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha „Latviešu valodas vārdnīcai”* Rīga: Kultūras fonds, 1934–1938; 1–2, Rīga: Grāmatu apgāds, 1946.
- Endzelīns, Jānis. 1943. *Senprūšu valoda. Ievads, gramatika un leksika*. Rīga: Universitātes apgāds.
- Fischer, Jacob Benjamin. 1778. *Versuch einer Naturgeschichte von Livland*, entworfen von J. L. Fischer. Leipzig: verlegt Johann Gottlob Immanuel Breitkopf.
- Lange. Jacob. 1772. *Vollständiges Lettisches Lexicon, sammt angezeigten verschiedenen Provinzialdialekten in Lief- und Kurland*. Schloß Ober=Pahlen.
- LD = Barons, Krišjānis; Visendorfs, Heinrihs. *Latvju Dainas*: 1. sēj. Jelgava: H. I. Draviņ-Dravnieka ģenerālkomisija, 1894; 2.–6. sēj. Pēterburga: Ķeizariskās Zinību Akadēmijas spiestava, 1903–1915.
- LVDA 1999 = *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika*. Rīga: Zinātne, 1999.
- LVDAP 1954 = *Latviešu valodas dialektu atlanta materiālu vākšanas programma*. Rīga: Latvijas. PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1954.
- Mažiulis, Vytautas. 1966. *Prūsų kalbos paminklai*. Parengė Vytautas Mažiulis. Vilnius: Mintis.
- Mažiulis, Vytautas. 1997. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. 4 tomas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- ME = Kārļa Mūlenbacha *Latviešu valodas vārdnīca* 1–4. Rediģējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. Rīga: Izglītības ministrija, 1923–1932.
- Nesselmann, Georg Heinrich Ferdinand. 1873. *Thesaurus linguae prussicae: Der preussische Vocabellvorrath, soweit derselbe bis jetzt ermittelt worden ist, nebst Zugabe einer Sammlung urkundlich beglaubigter Localnamen*, gesichtet und zusammengestellt von G. H. F. Nesselmann. Berlin: Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung.
- Stender, Gotthard Friedrich. 1789. *Lettisches Lexikon. In zween Theilen abgefasst, und den Liebhabern der lettischen Litterature gewidmet von Gotthard Friedrich Stender*. Lettisches Wörter- und Namen-Lexikon. Erster Theil. Mitau: J. F. Steffenhagen.
- Šmits, Pēteris. 1941. *Latviešu tautas ticējumi*, 4. sējums. Sakrājis un sakārtojis prof. P. Šmits. Rīga: Latviešu folkloras krātuves izdevums.
- Töppen, Max Pollux. 1867. *Einige Reste der altpreussischen Sprache nebst antiquarischen Bemerkungen von Dr. m. Töppen. Altpreußische Monatsschrift. Der neuen Preußischen Provinzial-Blätter vierte Folge*. Herausgegeben von Rudolf Reicke und Ernst Wickert. Vierter Band. Königsberg: Th. Theile's Buchhandlung, 136–156.
- Ulmann, Carl Christian. 1872. *Lettisches Wörterbuch*. Erfter Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann. Riga.
- Ulmann, Carl Christian; Brasche, Gustav. 1880. *Lettisches Wörterbuch von Ulmann und Brasche*. Zweiter Theil. Deutsch-lettisches Wörterbuch mit Zugrundelegung des von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann zurückgelassenen Manuscriptes bearbeitet von Gustav Brasche, Pastor emer. Riga u. Leipzig: Verlag von H. Brutzer & Co.
- Vilcāne, Antonija. 2024. *Latgaļi. Nacionālā enciklopēdija*. <https://enciklopedija.lv/skirklis/147057>
- Vilde, Pēteris Ernsts. 1991. *Latviešu Ārste jeb īsa mācība no tām Vājībām un no šās Zemes Zālēm, ar kurām Cilvēkus un Lopus var ārstēt un izzālot. Jākoba Langes 1768. gada tulkojuma teksts*. Rīga: Zvaigzne.
- Zariņš, Pēteris. 1971. *Žugure, žigure, starkis, štoks. Dzeive 01.01.1971*

Ilga Jansone
 Latvijas Universitātes
 Humanitāro zinātņu fakultātes
 Latviešu valodas institūts
 Kalpaka bulvāris 4
 LV-1050, Rīga, Latvija
 ilgajan@lza.lv

SUMMARY

THE APPELLATIVE LATV. ŽĪGURS AND THE ONYM ŽĪGURI IN A GEOLINGUISTIC AND ETYMOLOGICAL PERSPECTIVE

Ilga Jansone

This article aims to trace one of the Latvian names for the sparrow – the lexeme *žīgurs* – from the perspectives of distribution and etymology. In the latter half of the 20th century, the appellative *žīgurs* was found within a compact area in northeastern Vidzeme and northern Latgale (see Map 1). The geographical linguistic information from 19th- and 20th-century lexicographic sources expands this distribution area towards the west and southwest. The lexeme *žīgurs* is included in the dictionaries of Jakob Lange and Karl Christian Ulmann. However, in J. Lange's dictionary, this word denotes a stork, while in K. C. Ulmann's dictionary, it refers to a sparrow.

The onym *Žīgurs* (also in plural as *Žīguri*) similarly indicates the extended distribution area of the appellative *žīgurs*. The onym *Sigur* appears in the Vidzeme plow review documents from 1638 in six locations. In the 20th and 21st centuries, it has been used as the name of villages, homesteads, taverns, lakes, fields, meadows, and other places. It is also known as a surname.

Linguists have been interested in the etymology of the lexeme *žīgurs* since the second half of the 19th century. The first to propose a hypothesis about the connection between the Prussian *singuris* 'goldfinch' and the Latvian *žīgurs* was F. Fick. However, the distribution area of the lexeme *žīgurs* is not typical for Prussian loanwords. J. Endzelīns does not separately address the etymology of the appellative *žīgurs* but, in relation to the standard Latvian word for sparrow, *zvirbulis*, suggests that it could have originated from the contamination of the root *virb-* (Polish *wróbel*, Russian *воробей*) with words containing *z-* or *ž-* (Latvian *zvirgurs*, *zvirpuris*, *žīgurs*) (ME IV 777).

© Latvijas Universitāte, 2024

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)